

УДК 347.132

Кравченко Наталія Станіславівна –
ад'юнкт кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх
справ

УЧАСТЬ ЦИВІЛЬНОГО ВІДПОВІДАЧА В ДОКАЗУВАННІ ЦИВІЛЬНОГО ПОЗОВУ

Розглянуто процесуальний статус цивільного відповідача та його роль у доказуванні цивільного позову в кримінальному провадженні згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 р.

Ключові слова: кримінальне провадження; шкода; матеріальна та моральна відповідальність; цивільний відповідач; процесуальний статус цивільного відповідача; суб'єкти кримінального процесуального доказування.

Рассмотрен процессуальный статус гражданского ответчика и его роль в доказывании гражданского иска в уголовном производстве в соответствии с Уголовным процессуальным кодексом Украины 2012 г.

Ключевые слова: уголовное производство; вред; материальная и моральная ответственность; гражданский ответчик; процессуальный статус гражданского ответчика; субъекты уголовного процессуального доказывания.

В Україні на сучасному етапі її розвитку відбувається вдосконалення правової бази, якою закріплено правове становище громадян та організацій, а також встановлено гарантії реалізації й захисту їх прав і свобод, визначених Конституцією та іншими законами України. Конституційні норми, у яких закріплено ці права й інтереси, слугують підґрунтям для деталізації останніх у галузевому законодавстві, регулювання всіх аспектів їх дії, визначення юридичних гарантій реалізації, процесуального порядку захисту прав, інтересів і свобод.

Щодня ми стаємо учасниками різноманітних суспільних відносин, навіть не звертаючи уваги на права й обов'язки, яких набуваємо, оскільки такі міжлюдські стосунки для нас є звичними.

Участь осіб у кримінальному процесуальному провадженні вимагає чіткого знання прав та обов'язків кожного суб'єкта (учасника) цих відносин. Адже саме під час кримінального процесу вирішується питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності – суттєвого обмеження її прав і свобод. Крім того, це має важливе значення в підготовці фахівців-юристів, оскільки вони повинні чітко знати, кого слід залучати до участі в кримінальному процесі та які права й обов'язки водночас матимуть цивільний позивач та цивільний відповідач як суб'єкти кримінального процесу. Усе це спрямовано на досягнення законності та правопорядку в нашій державі, захисту головної її цінності – прав і законних інтересів людини. Проблематику щодо питання розглядали у своїх працях такі вчені: М. І. Гошовський, Є. Г. Коваленко, О. П. Кучинська, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, Г. М. Омеляненко, В. М. Тертишник, В. П. Шибіко.

У ст. 129 Конституції України зазначено, що головними засадами судочинства є «рівність усіх учасників процесу перед законом і судом» та «змагальність сторін». Тривалий час у кримінальному процесуальному законодавстві термін «сторони процесу» не було визначено. З огляду на це, у юридичній літературі існувала певна неоднозначність у вживанні понять, що визначали коло осіб, задіяних у кримінальному процесі.

Необхідність забезпечення реальної дії наведених конституційних принципів спонукала законодавця до суттєвого реформування відповідного розділу кримінального процесуального законодавства, зокрема виділення в окрему підсистему учасників кримінального процесу [1, с. 112].

Відповідно до Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, прийнятого 13 квітня 2012 р., виникла потреба суттєво змінити сталу систему суб'єктів кримінального судочинства, якими прийнято було вважати державні органи та посадових осіб, які здійснюють провадження в кримінальній справі, а також юридичних, посадових чи фізичних осіб, залучених до сфери кримінального судочинства.

Згідно з чинним КПК України, у кримінальному процесі суб'єкти кримінальних процесуальних відносин, об'єднані спільними правовими позиціями, завданнями в кримінальному провадженні, є стороною, що протистоїть іншій стороні.

Серед суб'єктів кримінального процесуального доказування є такі, чия роль у доказовій діяльності досліджена неповністю та недостатньо всебічно. Один із таких суб'єктів – цивільний відповідач.

Шкоду, завдану фізичній або юридичній особі внаслідок учинення кримінального правопорушення, мають відшкодовувати відповідні особи – потенційні носії матеріальної та моральної відповідальності в кримінальному процесі, тобто підозрювані й обвинувачені. Проте здебільшого цю відповідальність покладають не на підозрюваного, обвинуваченого, а на інших осіб – цивільних відповідачів.

Згідно із загальним правилом, цивільний позов у кримінальній справі пред'являють особі, яку обвинувачують у вчиненні кримінального правопорушення. Однак, урахувавши багатоаспектність та особливості інституту зобов'язань, що є наслідком шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення, у кримінальному праві й процесі визначено такого учасника кримінального провадження, як цивільний відповідач, статус якого відокремлено від обвинуваченого [2, с. 188].

Відповідно до ч. 1 ст. 62 КПК України 2012 р., цивільним відповідачем у кримінальному провадженні може бути фізична або юридична особа, яка в межах закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану злочинними діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння та якій пред'явлено цивільний позов у порядку, встановленому цим Законом [3, с. 203].

На нашу думку, осіб, на яких покладають матеріальну та/або моральну відповідальність у кримінальному провадженні, умовно можна поділити на дві групи:

- а) особи, які безпосередньо завдали шкоду;

б) особи, які згідно із законодавством України, несуть матеріальну та/або моральну відповідальність за протиправні дії інших осіб.

У випадках, прямо зазначених у законі, як цивільні відповідачі можуть бути притягнуті батьки, опікуни, піклувальники й інші особи, а також підприємства, установи й організації (навчальні, виховні та лікувальні заклади; власники джерел підвищеної небезпеки; підприємства й організації, що зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану їх працівниками під час виконання ними своїх трудових (службових) обов'язків тощо), які в межах закону несуть матеріальну та моральну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, та до якої пред'явлено цивільний позов у порядку, встановленому гл. 9 КПК України. Такі особи мають бути залучені до участі в кримінальному процесі за ініціативи як цивільного позивача, так і органів досудового розслідування, прокуратури, суду. Рішення про притягнення як цивільного відповідача приймають щодо кожної особи, яка, відповідно до Цивільного кодексу України, несе матеріальну та/або моральну відповідальність за шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, коли наявні докази, що підтверджують цю обставину.

У ч. 1 ст. 51 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. було зазначено, що про притягнення особи як цивільного відповідача особа, яка провадить дізнання, слідчий, суддя виносять постанову, а суд – ухвалу. Саме з моменту винесення постанови (ухвали) особа, зазначена в ній, набувала статусу цивільного відповідача, а отже, можливості скористатись усіма правами [4]. У ч. 2 ст. 62 чинного КПК України йдеться про те, що права й обов'язки цивільного відповідача виникають із часу подання позовної заяви органу досудового розслідування або суду. У ч. 3 цієї статті визначено, що цивільного відповідача інформують про прийняті процесуальні рішення в кримінальному провадженні, що стосуються цивільного позову. Він отримує їх копії у випадках і порядку, визначених у цьому Кодексі, для інформування та надсилання копій процесуальних рішень підозрюваному, обвинуваченому [5].

Унаслідок аналізу ст. 62 КПК України постає слушне запитання: з якого моменту особа набуває статусу цивільного відповідача – чи з часу подачі цивільним позивачем позовної заяви, чи після того, як його належним чином поінформують суб'єкти, що здійснюють досудове розслідування, або суд?

На нашу думку, фізична або юридична особа має набувати права та обов'язки цивільного відповідача тільки після того, як слідчий чи прокурор з'ясує під час кримінального провадження, що саме вона повинна відповідати за шкоду, завдану кримінальним правопорушенням іншою особою. Це є можливим лише після появи в кримінальному провадженні такого учасника процесу, як підозрюваний, і встановлення тієї обставини, що за завдану ним шкоду повинен нести відповідальність не власне він, а інші особи. Крім того, статус цивільного відповідача в тому чи іншому кримінальному провадженні має бути належним чином визначено – мотивованим процесуальним рішенням слідчого, прокурора або суду.

Загалом цивільний відповідач і підозрюваний, обвинувачений – це різні процесуальні фігури. Підозрюваний, обвинувачений несуть цивільну відповідальність з огляду на вчинення кримінального правопорушення. Цивільний відповідач – це не представник і не захисник підозрюваного, обвинуваченого, а самостійний учасник кримінального провадження, якого залучають до участі в ньому тільки в разі наявності законних підстав.

Головною ознакою, що характеризує цивільного відповідача, є те, що він є суб'єктом цивільно-правової відповідальності в межах кримінального провадження. Ця ознака передбачає:

- відшкодування збитків потерпілому (потерпілим);
- передачу індивідуально визначеної речі;
- компенсування моральної шкоди потерпілому (потерпілим);
- відновлення становища, що існувало до порушення права потерпілого (потерпілих);
- припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення.

У ч. 3 ст. 62 КПК України зазначено, що цивільний відповідач має права й обов'язки, передбачені цим Кодексом для підозрюваного, обвинуваченого, у частині, що стосується

цивільного позову, а також має право визнавати позов повністю чи частково або заперечувати його [5]. Щоб з'ясувати, які це права, потрібно ознайомитись зі ст. цього Закону.

Відповідно до ч. 3 ст. 42 КПК України, підозрюваний, обвинувачений має право: 1) знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують; 2) бути чітко та своєчасно повідомленим про свої права, передбачені цим Кодексом, а також отримати їх роз'яснення; 3) на першу вимогу мати захисника й побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту – мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості; на участь захисника в проведенні допиту й інших процесуальних дій; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених цим Кодексом та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, у тому числі у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату; 4) не говорити нічого стосовно підозри проти нього, обвинувачення або в будь-який момент відмовитися відповідати на запитання; 5) давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати; 6) вимагати перевірки обґрунтованості затримання; 7) у разі затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою – на негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про затримання та місце свого перебування згідно з положеннями ст. 213 цього Кодексу; 8) збирати й подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази; 9) брати участь у проведенні процесуальних дій; 10) під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу; 11) застосовувати з дотриманням вимог цього Кодексу технічні засоби при проведенні процесуальних дій, у яких він бере участь. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосовувати технічні засоби під час проведення окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення відомостей, що містять

таємницю, охороняються законом чи стосуються інтимного життя особи, про що виноситься (постановляється) вмотивована постанова (ухвала); 12) заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо; 13) заявляти відводи; 14) ознайомлюватись із матеріалами досудового розслідування в порядку, передбаченому в ст. 221 цього Кодексу, та вимагати відкриття матеріалів згідно зі ст. 290 цього Кодексу; 15) одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення; 16) оскаржувати рішення, дії й бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому цим Кодексом; 17) вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, у порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися; 18) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави.

У ч. 4 цієї статті Кодексу визначено, що обвинувачений також має право: 1) брати участь під час судового розгляду в допиті свідків обвинувачення або вимагати їх допиту, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що та свідків обвинувачення; 2) збирати й подавати суду докази; 3) висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження; 4) виступати в судових дебатах; 5) ознайомлюватись із журналом судового засідання, технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати щодо них свої зауваження; 6) оскаржувати в установленому цим Кодексом порядку судові рішення та ініціювати їх перегляд, знати про подані на них апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення. Крім цього, підозрюваний, обвинувачений мають також інші процесуальні права, передбачені в Кодексі [5].

Постає питання: які з перелічених прав підозрюваного, обвинуваченого стосуються цивільного позову? Оскільки

однозначно відповісти на нього складно, вважаємо за доцільне визначити окремо права цивільного відповідача в ст. 62 КПК України, яка встановлює статус цього учасника кримінального процесу.

У ч. 3 ст. 62 КПК України йдеться про те, що цивільний відповідач має обов'язки, передбачені цим Кодексом для підозрюваного, обвинуваченого, у частині, що стосуються цивільного позову.

На нашу думку, обов'язки цивільного відповідача слід визначити в ст. 62 КПК України. Пропонуємо доповнити цю статтю нормою, згідно з якою цивільний відповідач зобов'язаний: 1) прибувати за викликом до слідчого, прокурора, суду, а в разі неможливості прибути в призначений строк – заздалегідь повідомити про це; 2) виконувати обов'язки, покладені на нього рішенням про застосування заходів забезпечення цивільного позову; 3) підкорятися законним вимогам і розпорядженням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду; 4) не розголошувати без дозволу слідчого або прокурора дані досудового розслідування.

Також слід визначити порядок роз'яснення цивільному відповідачу його прав та обов'язків. Таке роз'яснення має відбуватися під час оголошення (повідомлення) фізичній або юридичній особі, яка в межах закону несе матеріальну та/або моральну відповідальність за шкоду (за наявності доказів цієї обставини), завдану злочинними діями підозрюваного, обвинуваченого, що саме вона набула статусу цивільного відповідача в кримінальному провадженні за мотивованим рішенням слідчого, прокурора чи суду.

Дещо незрозумілою є позиція законодавця щодо цивільного відповідача як суб'єкта процесу доказування в кримінальному процесуальному законі.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 93 КПК України, збір доказів здійснюють сторони кримінального провадження, потерпілий у порядку, передбаченому цим Кодексом. Водночас у п. 19 ч. 1 ст. 3 зовсім не згадується про цивільного відповідача як про суб'єкта чи учасника процесу доказування.

Здійснивши аналіз змісту ч. 3, 4 ст. 42 КПК України, ми можемо констатувати, що цивільний відповідач як суб'єкт

доказування в частині, що стосується цивільного позову, має такі права: а) на стадії досудового розслідування: 1) знати зміст цивільного позову; 2) бути чітко та своєчасно повідомленим про свої права, передбачені Кодексом, а також отримати їх роз'яснення; 3) давати пояснення, показання з приводу пред'явленого цивільного позову; 4) збирати й подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази, що стосуються пред'явленого цивільного позову; 5) брати участь у проведенні процесуальних дій; 6) під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які фіксують у протоколі; 6) застосовувати з додержанням вимог КПК України технічні засоби під час проведення процесуальних дій, у яких він бере участь; 7) заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо; 8) заявляти відводи; 9) ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування в частині, що стосуються цивільного позову; 10) одержувати копії процесуальних документів і письмові повідомлення; 11) оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому КПК України; 12) вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду в порядку, визначеному законом; 13) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною мовою або іншою мовою, якою він володіє, та, у разі необхідності, користуватися послугами перекладача за рахунок держави; б) у судовому провадженні: 1) брати участь під час судового розгляду в допиті свідків; 2) збирати й подавати суду докази; 3) висловлювати в судовому засіданні власну думку щодо клопотань інших учасників судового провадження; 4) виступати в судових дебатах; 5) ознайомлюватись із журналом судового засідання й технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати щодо них свої зауваження; 6) оскаржувати в установленому порядку судові рішення, ініціювати їх перегляд, знати про подані на них

апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення.

Традиційно процес доказування передбачає такі етапи: збирання, перевірка й оцінювання доказів.

Досліджуючи правовий статус цивільного відповідача в кримінальному процесі та його роль у доказуванні цивільного позову в кримінальному провадженні, передусім, слід розглянути його право подавати докази. Однак ставити питання щодо звуження чи розширення повноважень цивільного відповідача в процесі збирання та подання доказів не є коректним, оскільки він, як і будь-який інший учасник кримінального процесу, відповідно до положень КПК України, у частині збору доказів, не є суб'єктом цієї діяльності.

Ураховуючи, що способами перевірки доказів є аналіз зібраних у кримінальному провадженні доказів та здійснення нових, повторних і додаткових слідчих (розшукових) дій, участь цивільного відповідача в цьому процесі також видається сумнівною.

Стосовно третього етапу – оцінки доказів, ґрунтуючись на аналізі змісту ст. 94 КПК України, можна зробити висновок, згідно з яким законодавець не вважає цивільного відповідача суб'єктом оцінки доказів.

Ми переконані, що найбільш реальними та ефективними правами цивільного відповідача стосовно участі в процесі доказування цивільного позову в кримінальному провадженні є: право заперечувати проти пред'явленого цивільного позову; право давати пояснення та свідчення по суті пред'явленого позову; право заявляти клопотання, у тому числі з питань збирання, перевірки й оцінювання доказів посадовими особами, які ведуть процес.

Таким чином, права й обов'язки цивільного відповідача, що передбачені в чинному КПК України та стосуються його участі в процесі доказування цивільного позову в кримінальному провадженні, а також рівень їх реалізації свідчать про те, що, незважаючи на закріплені у Конституції України та кримінальному процесуальному законі принцип змагальності, нині нерозв'язаною залишається проблема рівноправності всіх учасників кримінального провадження.

Доцільним і логічним буде внесення низки змін до КПК України, зокрема варто: а) чітко визначити, на якій підставі та з якого моменту особа набуває статусу цивільного відповідача; б) якими правами й обов'язками наділений саме цивільний відповідач, а не містити посилання на норми щодо прав та обов'язків інших учасників кримінального провадження; в) статус цивільного відповідача в тому чи іншому кримінальному провадженні має бути належним чином оформлено – мотивованим процесуальним рішенням слідчого, прокурора або суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процес : [підруч.] / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] / відп. ред. : С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Х. : Одіссей, 2013. – 1104 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] : у 2 т. – Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 груд. 1960 р. № 1001-05. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/1001-05>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>.